

ДИАНА КОСЕВА-ТОТЕВА (В. Търново)

КРИЛАТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЙОАН КРЪСТИТЕЛ ОТ ТЪРНОВГРАД

Йоан Кръстител — първият новозаветен пророк и Кръстител на Христос — е един от най-широко честваните светци на църквата. В средновековна България култът към него възниква още с приемане на християнството, като светецът става патрон на църкви и манастири, а почитта към него е отразена в някои произведения на старобългарската литература¹. През XIV в. темата за Йоан Кръстител намира особена изява в границите на търновския литературен и художествен кръг, когато под влияние на исихазма сюжетите от неговото житие се разработват в изобразителното изкуство². Тази тенденция се запазва през османското владичество в стенописната декорация на арбанашките църкви „Рождество Христово“, „Св. Атанасий“, църквите „Св. Спас“, „Св. Стефан“, „Св. Георги Мали“ в Несебър, „Св. Георги“ в Кремиковския манастир, Роженската костница, църквата в с. Върбово, Видинско, и при много икони с образа на светеца, представен като Ангел на пустинята³.

Иконографията на крилатия Йоан Кръстител още към средата на века привлича вниманието на изследвачите на византийското изкуство. Опитите за проучването ѝ обаче се отнасят до конкретно разглеждане на единични паметници⁴. Ангелският тип на светеца според М. Хадзидакис е свързан с дейността на критски художници през XV—XVII в.⁵, М. Татич-Джурич се спира на теологичната същност на образа, използвайки литургичните текстове⁶, а белгийската изкуствоведка Ж. Лафонтен-Дозон отнася появата на неговата иконография в Палеологовата епоха⁷.

Публикуваните от нас несебърски изображения на Йоан позволиха да свържем възникването на типа Ангел на пустинята с определени сцени от житието на светеца⁸. Значителният брой икони и стенописи на крилатия Йоан Кръстител от Търновград и околността в периода XIV—XVIII в. предлагат възможност в тази разработка да проследим развитието на всички атрибути на този сюжет.

Самостоятелните изображения на Йоан Кръстител, носещ дълга власеница, наметало и основните атрибути — свитък и кръст-жезъл — не се променят до появата на крилатите му образи.⁹ Понякога разгънатият свитък с текст по Йоан (1.29) се замества с изображението на Агнеца. Тази иконографска тема обаче е забранена на Константинополския събор през 692 г. Тогава се включва и евангелският текст по Матей (3.2). Фронталните изображения се появяват през VI в. върху катедрата от слонова кост на архиепископ Максимиян в Равена и една синайска икона в Киев¹⁰. Фронтални са образите на Йоан във Ватиканската миниатюра от XI в., в релефа от слонова кост, съхраняван в Ермитажа от X в., на мозаечната икона в цариградската църква „Св. Георги“ от XI в. и една синайска икона от XIII в.¹¹

При повечето житийни сцени Йоан е в профил, облечен като пустинник, въпреки че при някои епизоди е Проповедник, Пророк, Предтеча, Кръстител и Мъченик, и различни конкретни атрибути съпътстват композициите. Например мотивът с дървото и секирата е елемент от Проповедта на Йоан в пустинята и Кръщение Христово¹². Друг важен атрибут е блюдото с отсечената глава от сцените Посичане, Танца на Саломе и Намиране главата на Йоан Кръстител, който по-късно се включва в сцена по текста на Лука (3.2, 3). Заедно с този мотив се добавя свитък, на който е обръщението към благославящия Христос, подаващ се от небесен сегмент, свързано с мъченичеството на светеца.

За оформяне и разпространение на житийния цикъл на Йоан Кръстител голям дял имат миниатюрите към ръкописите, излезли от Студийския манастир на византийската столица, както и някои икони, разпространявани от манастирските центрове на Християнския изток¹³. Безспорна е по-късната преработка на тези източници и модели от манастирските художници към изискванията и вкуса на цариградското общество¹⁴. Въпреки това крилати изображения на Йоан не се срещат в средновизантийски паметници и през този период търсим само появата на неговите атрибути.

Най-ранното изображение у нас на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята — е от стенописната украса на Червенската църква № 11 от началото на XIV в.¹⁵ Запазен е фрагмент с размери 2 x 1,70 м, който се съхранява в експозицията на НИМ. Върху двуцветния фон на изобразителното поле, рамкирано с червена ивица, са представени в цял ръст двама светци. Буквените означения за имената им не са запазени. (Обр. 1).

Отляво са показани фронтално фигурата на крилатия Йоан, който държи свитък с гръцки текст, свързан с посичането, и блюдо с отсечената си глава, означена с надпис. От лицето на светеца са останали само долната част от брадата, кичури от косата и част от нимба. Облечен е в синьо наметало, под което се подава козината на ексомоса. Съвсем идентични са образите на светеца от църквите „Св. Ахил“ (1296 г.) в Ариле, „Св. Никола“ (1307 г.) в Чучер и „Св. Никола Орфанос“ (1317 г.) в

Солун, които позволяват да отнесем червения стенопис на Йоан Кръстител към първите известни досега крилати изображения.

Голяма група фронтални изображения на светеца произхождат от Арбанаси и близките до Търново манастири „Св. Преображение“, „Св. Богородица“ в Килифарево и „Св. Никола“ в Капиново. Интерес заслужават най-вече иконите от Арбанаси. Най-ранната от тях е от църквата „Св. Георги“ (Обр. 2_а). Йоан е показан допоясно, с крила, държащ в лявата си ръка кръст и блюдо с отсечената глава и свитък с гръцки текст. Бликите от светлина очертават стилизирано формата на лицето — скулите, веждите, носа, придавайки строгост на изражението, както при една гръцка икона от XV—XVI в. от Московския исторически музей¹⁶. Експресивният рисунок и графичното изпълнение при третиране на лицето, гънките на наметалото и козината на власеницата имат сходство с несребърската икона на Йоан, съхранявана в художествената галерия на гр. Бургас, и с иконата от църквата „Св. Матей Синайски“ в Ираклион, датирани от XVI в.¹⁷ Гръцките надписи от свитъците на иконите от Арбанаси, Несебър и Ираклион са еднакви и отнасят датировката на иконата от църквата „Св. Георги“ в края на XVI в.

Добре известна е иконата от параклиса „Св. Йоан Предтеча“ на църквата „Рождество Христово“, при която изображението на светеца в цял ръст е фланкирано вертикално с по пет житийни сцени (Обр. 2_б). На друга житийна икона от Арбанаси крилатият образ е представен допоясно (Обр. 2_г). Лекият акварелен ефект на цветовото решение откроява точната графична линия на фигурата, както е при подобно изображение на Йоан с неизвестен произход от търновския музей (Обр. 2_д). Житийните сцени са подредени в широки и тесни правоъгълни полета. Централният образ е показан с крила и свитък с гръцки текст (Мат. 3.2). Липсват кръстът и блюдото с отсечената глава. Изглежда, важното място, отредено на житийните сцени за намиране и пренасяне главата на Йоан, както и актът на Посичането, оправдават отсъствието на тези основни атрибути. Близки в това отношение са житийните икони на светеца от Етрополе и Враца от XVII в.¹⁸ При първата отсъства блюдото с отсечената глава, а при втората е пропуснат свитъкът с проповеднически текст.

При други икони от Арбанаси светецът е показан в цял ръст, с всички атрибути на ангелския тип. С декоративното си решение върху трицветен фон се отличава иконата от църквата „Св. Атанасий“ (Обр. 3_а). Релефно очертаният нимб и шампираните растителни орнаменти, покрити с варак, напомнят златен обков. Иконографията на образа свързва творбата с две икони от манастира „Успение Богородично“ от XVII—XVIII в. (Обр. 3_б–3_в).

От всички познати у нас икони на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята само две са с профилно изображение на светеца. Едната произхожда от параклиса „Св. Йоан Предтеча“ в църквата „Рождество Христово“ (Обр. 4_а). Светецът е обърнат 3/4 наляво към сегмент с допоясен Христос. Сивочерните му крила са покрити от гъстата мрежа на финия пробастьр.

Изпълненият в златиста охра пустинен скален пейзаж е подсилен от стилизирани храсти и треви. В долния десен ъгъл са отбелязани алегоричните изображения на секирата и дървото, съпроводени с текст, загатващ за Страшния съд и проповедите на Предтеча (Мат. 3.10). Светецът едновременно държи блюдото с отсечената си глава и свитък с гръцки текст¹⁹. При разглежданата икона текстовете са два: стих за мъченичеството на светеца и ръкописно допълнение по Йоан (1.29).

Този иконографски вариант и композиционното решение са възпроизведени и при друга икона от Великотърновско (Обр. 4_б). Светецът тук е обърнат надясно и само в маниера на изпълнението може да се открие известно различие между двете икони. Подобно е и стенописното изображение на Йоан от ктиторийският портрет в нишата над входа на параклиса „Св. Йоан Предтеча“ от 1632 г. в църквата „Рождество Христово“ (Обр. 4_в). Иконографската и стилова близост между стенописа и иконата на Йоан Кръстител от църквата навежда на мисълта, че те са рисувани едновременно от един и същ автор. Навярно и втората икона от Великотърновско също има арбанашки произход, но различният начин на работа отнася датировката ѝ през втората половина на XVII в.²⁰

Темата за представянето на Йоан Кръстител с крила като Ангел възниква на основата на старозаветен текст (Исай 40.3; Малахий 3.1). Евангелистите конкретизират този текст, като добавят името на Йоан Предтеча (Мат. 3.3-4; Лука 7.27-28; Марко 1.2-3). По такъв начин библиейското предание се явява основа за формиране на най-важните елементи от иконографията на крилатия Йоан и средата, в която е представян. От всички житийни сцени на светеца без евангелски текст са: „Водене на Йоан от Ангел в пустинята“ и „Призоваване на Йоан от Ангела“, които според нас са от особено значение за този сюжет²¹.

Апокрифните текстове — Протоевангелието на Яков и Житието на Йоан от египетския епископ Серапион, създадени и разпространени през III—IV в. сред източното монашество, споменават за закрилянето на детето Йоан от ангел в пустинята. По тях е интерпретирана и сцената „Йоан Кръстител проповядва в пустинята“, засвидетелствана на две илюстрирани евангелия от XI в.²² На миниатюра от Виенското евангелие №154 са показани символичните изображения на дървото и секирата, следващи по-късно представянето на крилатата фигура на светеца. Изглежда, че при разработване на евангелската традиция и създаване на широките житийни цикли на светците се е разчитало и на апокрифни мотиви от стари хроники и тълкувания на евангелски събития в сборници с проповеди²³. Миниатюрите към ръкописите, излезли от скриптория на Студийския манастир, носещ патронажа на Йоан Кръстител, още през V в. издават подобни връзки и съприкосновения със сирийската и палестинската източна традиция, които се променят от цариградските художници. В някои от създадените по това време литургични химни светецът за пръв път е наречен „Ангел“. Важно е да изтъкнем, че самият Теодор Студит (759—826) е участвал в канонични спорове за отсичане

главата на Йоан Кръстител и по този повод описва една от иконите в манастира с изображение на мъченика в тъмницата, неговата смърт и пира на Ирод. Вероятно тук е възприет мотивът с поставянето на отсечената глава в блюдо във връзка с историята на неговото мъченичество²⁴.

Ангелският тип на Йоан Кръстител, изглежда, се появява към XIV в., когато литургичните химни съществено влияят за формирането на иконографията. Крилатия вариант в профил откриваме в известния сръбски псалтир от Мюнхен от XIV в. (Обр. 5), което подкрепя нашите изводи за връзката на житийния цикъл с възникването на този синтезиран сюжет. Йоан е показан в профил надясно, държащ в лявата ръка съда с главата си. В горния ъгъл от сегмент се подава благославящият Христос, а долу фигурират познатите изображения на дървото и секирата. Не е отразен само разгънатият свитък, тъй като миниатюрата илюстрира Псалм (111/112, 7-8). Вероятно въздействието ѝ се определя от обобщената същност на светеца, представен като Ангел на пустинята.

Изобразяването на Йоан Кръстител винаги е придружено с епитета Продромос, който напомня за мисията на светеца да бъде Ангел вестител, без да се означава или загатва земното му битие. Ето защо създаденият под влияние на житийния цикъл профилен иконографски вариант с крила се пренася върху фронталните изображения, които разкриват в един представителен вид богатата същност на Кръстителя.

БЕЛЕЖКИ

¹ К. Т о т е в. Темата за Йоан Кръстител в литературата и изкуството на Българското средновековие. — Старобългарска литература, кн. 21, 1987.

² Пак там, с. 96—100.

³ Л. П р а ш к о в. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. С., 1979; Български икони. С., 1981; К. П а с к а л е в а. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. С., 1980, с. 68—71; Икони от България. С., 1981; М. С т о я н о в а. Костницата в Роженския манастир. — Изкуство, кн. 4, 1985; Няколко житийни икони на Йоан Кръстител от XVII—XVIII в. Типологични особености. — Проблеми на изкуството, кн. 2, 1986, с. 31—40; А. В а с и л и е в. Експедиция в Северозападна България. С., 1956, 203—207.; А т. Б о ж к о в. Българската икона. С., 1984; Д. К о с е в а. Изображения на крилатия Йоан Кръстител от Несебър. — Векове, 6, 1990, стр. 46—50.

⁴ W. H a r i n g. The winged St. John the Baptist. Two Examples in American collection., Art Bull. V-2, 1932; I. М ы с л и в е ц. Икона Иоанна Предтечи изъ собрания Золотницкаго, Seminarium Kondakovianum, Praha, 1933, VI, p. 227—237; М. Е. Д а е н. Новооткрытый памятник станковой живописи эпохи Ивана Грозного (икона „Йоанна Предтечи“ из Махрищского монастыря) — Древнерусское искусство. М., 1970.

⁵ M. C h a t z i d a k i s. Les Débute de l'école crétoise et la question de l'école dite italo-grekue. Venise. 1974.

⁶ М. Т а т и њ-Б у р и њ. Икона Јована Крилатог из Дечана. Зборник народног музеја. VII, MCM XXIII, 43, 5., с. 39—51.

⁷ J. L a f o n t a i n e- D o s o g n e. Une icône d'Angélos et l'iconographie du St. Jean-Baptiste ailé. Bulletin des Musées Royaux d'Art et Histoire, 48 année 1976 (Bruxelles, 1978) p. 121—144.

⁸ Д. К о с с е в а. Images of John the Baptist from Nessebar. Bulgaria Pontica Medii Aevi, 26—30 mai, 1988 (под печат); Изображения на крилатия..., с. 46—50.

⁹ При някои Константинополски паметници от X—XI в. ексомосът се заменя с дълга платнена дреха.

¹⁰ A. P r o t i t s c h. Ikonographie und Byzantinische Kunst., Sofia-Staats-druckerei — 1942., Abb. 13, Abb. 12.

¹¹ В. Н. Л а з а р е в. История византийской живописи. М., 1986, табл. 97. A. V. B a n k. Byzantine Art in the collections of Soviet Museums., L. 1985, fig. 121; В. Н. Л а з а р е в. Цит. съч., с. 97, табл. 318.; K. W e i t z m a n n. Studies in the Arts at Sinai. Princeton. New Jersey., 1982, p. 302—303, fig. 15.

¹² A n n e B o o n e n. La figuration de l'arbre dans les scenes du nouveau Testament a Byzance. Universite Catholique de Louvain. Institut superieur d'archeologie et d'histoire de l'Art., Louvain La Neuve, 1984.

¹³ В. Д. Л и х а ч е в а. Искусство книги. Константинополь XI в. М., 1976, с. 67—104; K. W e i t z m a n n. Studies in the Arts at Sinai. Princeton. New Jersey., 1982.

¹⁴ В. Н. Л а з а р е в. Цит. съч., с. 86.

¹⁵ Д. К о с с е в а-Т о т е в а. Стенописен фрагмент от църква № 11 в Червен. — Сб. Преслав-4, с. 378—385.

¹⁶ Russische Ikonen des 14 bis 16 Jahrhunderts. Historisches Museum Moskau, L., 1988, fig. 109.

¹⁷ Byzantine and Post-Byzantine Art, Athens 1986, p. 137—138, fig. 141.

¹⁸ М. С т о я н о в а. Няколко житийни икони на Йоан Кръстител от XVII—XVIII в. Типологични особености. — Проблеми на изкуството, кн. 2, 1986, с. 31—40.

¹⁹ При всички крилати изображения на Кръстителя върху свитъка се разграничават три различни по смисъл надписа: по Матей (3.2) „... Покайте се пред идващото царство небесно“, Йоан (1.29) „... Ето агнеца Божий, който взема греховете на света“ и текст, възникнал от литургични химни в чест на Посичането, който най-често звучи като обръщение към Христос: „Ти виждаш, о слово Божие, как страдат онези, които порицават делата на нечестивците, и как заради това отсякоха моята глава“, като в много случаи се споменава направо името Ирод Антипа.

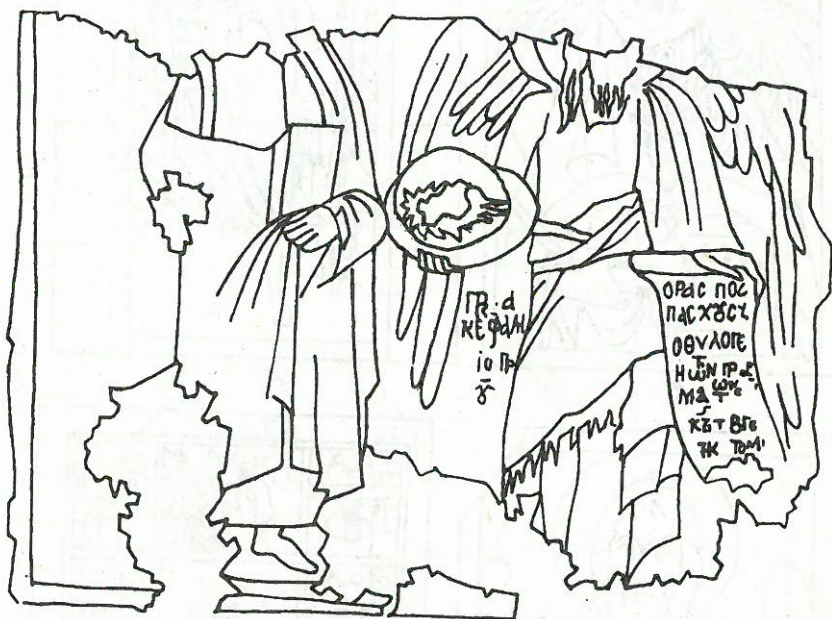
²⁰ Д. К о с с е в а. Неизвестни икони на Йоан Кръстител от Великотърновско. — Изкуство, кн. 2, 1990, с. 36—39.

²¹ Пак там.

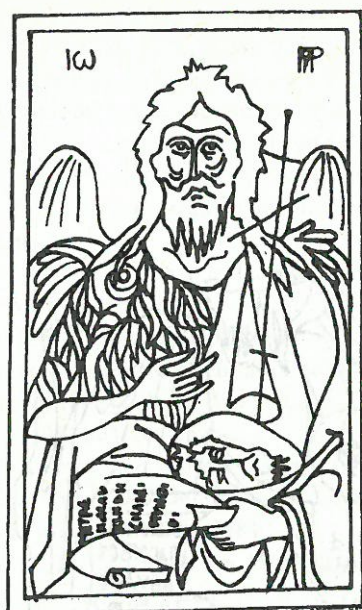
²² В. Н. Л а з а р е в. Цит. съч., с. 88—89, табл. 118 и табл. 198.

²³ H. G. В е с к. Kirche und Theologische Literatur. München, 1959, p. 493.

²⁴ J. P. M i g n e. Patrologiae corpus completus. Series graeca. Paris, 1960, p. 912.

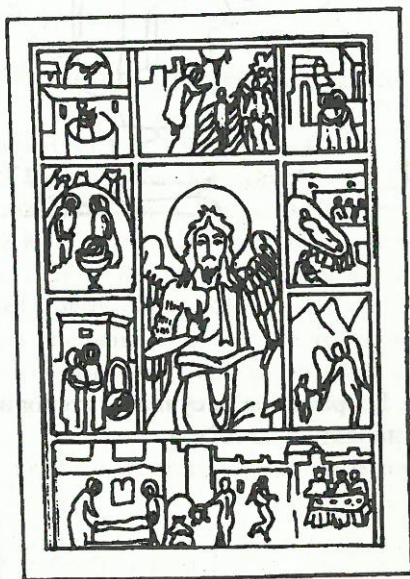
Обр. 1. Графична рисунка на стенописен фрагмент от Червенската църква № 11 от началото на XIV в.

2

1

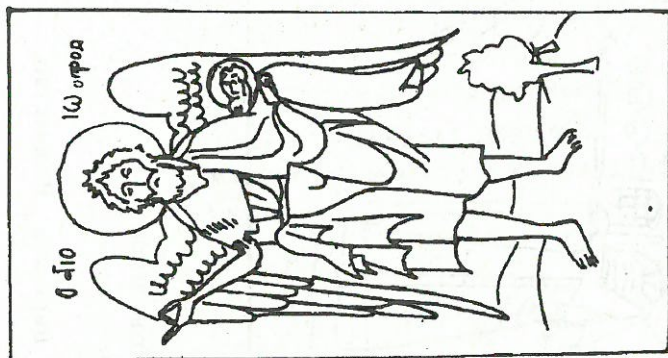
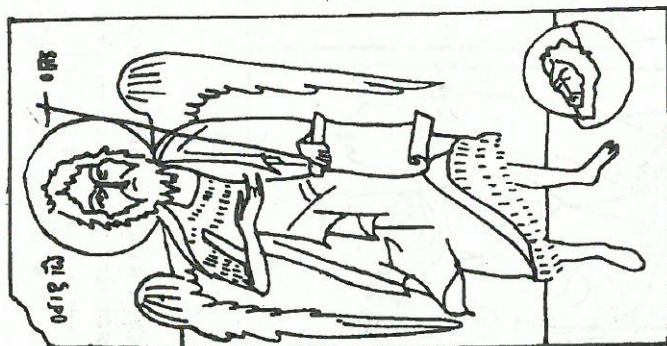
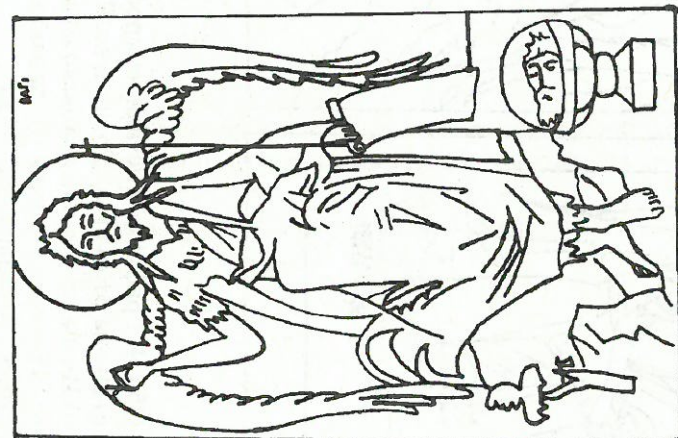

Обр. 2. а) Графична рисунка на икона от църквата „Св. Георги” в Арбанаси от края на XVI в.

б) Житийна икона на Йоан Кръстител от църквата „Рождество Христово” в Арбанаси — XVII в.

в) Допоясно изображение на Йоан Кръстител от Историческия музей във В. Търново — XVIII в.

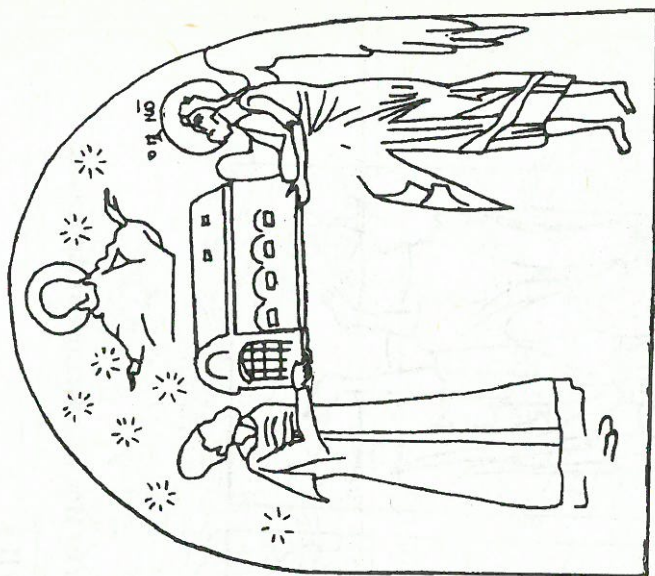
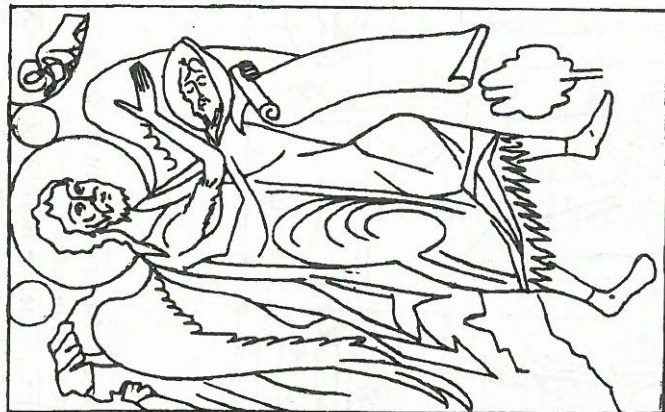
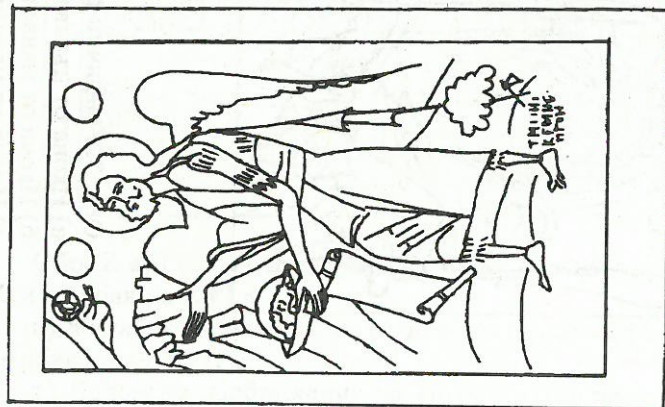
г) Житийна икона на Йоан Кръстител от Арбанаси — XVIII в.

Обр. 3. Графични рисунки на фронтални изображения на Йоан Кръстител от Арбанаси.
а) Икона от църква „Св. Атанасий“.

б) Икона от манастира „Успение Богородично“ — XVII в.

в) Икона от манастира „Успение Богородично“ — XVIII в.

Обр. 4. Графични рисунки на профилни изображения на Йоан Кръстител.

а) Икона от църква „Рождество Христово“, Арбанаси — XVII в.

б) Икона от Великогърновско от втората половина на XVII в.

в) Ктиторска сцена от параклиса „Св. Йоан Предтеча“ в църквата „Рождество Христово“, Арбанаси, от 1632 г.

мнѡстнѡицѣдрѣи прѣкѡдѣи
 бѣлѣмоу мѣмнѡу кѣм лѣн
 рѣсмѡтрѣи тѣмѡвѣсѣсѡиѣмѡсѡудѣ.
 иѡкѡиѣѣкѣмѣнѡлѣмѣжѣи тѣсѣ
 рѣиѣмѣлѣѣмоу юѡуѣдѣ тѣи рѣпѣдѣмѣкѣ.

ѡмоу хлѣ

нѡуѣи тѣ

сѣтѡтѡ

ѡрѣсѣгѡ

пѡвѣтѣи

рѣи ѡу

бѣлѣн сѣ

рѣиѣи ѡ

нѡуѡсѡи

тѣсѣ. дѡ

бѣиѣ вѣ

рѣи тѣмѡ

Обр. 5. Графична рисунка на миниатюра с изображение на Йоан Кръстител от сръбски псалтир, съхраняван в Мюнхен, от края на XIV в.

Илюстрациите към статията са на авторката.